

Муниципальное бюджетное общеобразовательное учреждение
Кара – Чыраанская средняя общеобразовательная школа
Сут – Хольского района Республики Тыва

<p>Согласовано ЗД по УВР <u>Кара</u> /Кара – оол Р.Ю. / «31» августа 2024г.</p>	<p>Утверждаю приказом директора школы <u>Кара</u> /Ондар О.Б./ от «30» августа 2023 г. Приказ № <u>100</u></p>
---	--

1–4 класстың өөреникчилеринге кижизидилге программазы
«УЛУСЧУ УЖУРЛАР»

Тургузукчузу
дээди категориянын башкызы
Ондар О.Б.

Кара - Чыраа, 2024г.

Тайылбыр бижик

Тыва төрөл бөлүк улус (ада-ие, хан төрөл кижилер) ажы-төлүнүн мөзү-бүдүжүн черниң географтыг туружунун болгаш агаар-бойдустун байдалына, амыдыралдың кол ажыл-агыйының аайына дүүштүр хевирлеп келген. Ооң-биле чергелештир кады болгаш кожа-хелбээ чурттап чоруур өске чоннарның культуразын база ооң тыва улустун чаңчылдары-биле дөмей азы аңгы талаларын ажы-төлүнге көргүзүп, тайылбырлап, оларның- биле найыралдыг болурун сургап чораан. Ынчангаш бо программаларда тываларны кижини төрөлгөтен-биле тудуш, ооң бир онзагай культуралыг чону көргүзүрүн автор оралдашкан.

Программаларны 12 (60) чыл эргилделиг календарына база чаш ажы-төлдүн мөзү-бүдүжүн сүзүктөп хевирлээр деп аал педагогиказының концепциязына үндөзилер тургустунган. Ооң кол утказы – бирги назын эргилдизинге чедир уругларның мөзү-бүдүжүнүн шынарын оларның ада-иези база чоок төрөлдери тургузар. Уругларны сүзүктөп кижизидери дээрге тыва улусчу педагогикада мөзү-бүдүш кижизидилгезинин уран аргазы болуп турарболгаш улуг кижилерниң аңаа хамаарышкан дорт хүлээлгелерин айтып тураруланьышкын болур. Ону тодаргайлаарга мындыг:

- чоннун бурунгу ужурларын ажы-төлгө дамчыдар хүлээлге;
- ажы-төлдү бодунун ынакшылы-биле база бодунун үлегер-чижээнгекижизидер хүлээлге;
- ажы-төлдү сайзыралче чүткүлдүт кылдыр угаадыр хүлээлге;
- бичии кижиниң четпес талазын эдип-чазаар хүлээлге.

Хүлээлге бүрүзү тускай утка-шынарлыг улусчу билиглерден, амыдыралчы дуржулгадан, улусчу ужурлардан тургустунган. Уругларны сүзүктөп кижизидер чаңчылдың кол сорулгазы – бичии кижини бодунга болгаш өске кижилерге, аал-оранына, эртем-билигге, дириг амытаннарга, кадыкшылга, бойдуска, культурага, күш-ажылга, ниитилелге эки хамаарылгалыг болурун хевирлээри.

Амгы үеде бичии уруглар чаңгыс хүннүн барык хөй үезин өөредилге болгаш немелде өөредилге черлеринге эрттирип турары-биле мөзү-бүдүш кижизидилгези өөредилгениң кол угланьышкыны болуп, БАШКЫ деп мергежилдиг кижилерниң база албан күүседир хүлээлгези болур.

1-4 класстарның программалары «Өг-бүле, төрөөн чер, ада-чурт – мээң сүзүктерим (1 кл.), «Чараш чаңчыл – сүзүүвүс» (2 кл.), «Кижини болгаш бойдус» (3 кл.), «Өңүктөр» (4 кл.), деп ниити темалардан тургустунган. Оларның иштиги утка-шынары аңгы-аңгы

темат
Прогр
«Өөр
ужурл
«Хына
Үстүде
сорулга
1) аж
чурттал
хевирлээр
2) киж
кырында
3) ажы
чогаалына
4) ажы-
көргүзүп, е
класс).
Ажы-төлдүн
бедидер сор
база номнар
айтырыг-хар
черниң онза
Тематиктиг п
шакка чижегле
➤ этикет (У
➤ өг-бүлен

тематиктиг бөлүктөргө, темаларга, оларның дидактиктиг кезектеринге чардынган. Программа бүрүзүнүн сөөлүндө «Өөреникчилерниң угаап билир ужурлуг чүүлдери», «Өөреникчилерниң албан билир (адап, айтып, танып, кылып, чугаалап, илередип) ужурлуг чүүлдери», «Шээжилээр чогаалдар», «Хыналда айтырыглар», «Ажыглаар литература» бердинген.

Үстүдө айыттынган ниити темаларга дүүштүр башкының мурнунда дараазында кол сорулгалар салдынып турар:

- 1) ажы-төлдү өг-бүлезинге, төрелдеринге, чонунга, оларның амыдырал-чуртталгазынга, төрөөн черинге, ада-чурттунга сүзүктүг хамаарылгалыг болурун хевирлээр (1 класс);
- 2) кижилер аразынга хамаарышкан улусчу-даа, ниити-даа ужурларны херек кырында сагыыр кылдыр уругларны чаңчыктырар (2 класс);
- 3) ажы-төлдү бойдустан үнезин билир кылдыр чондан дөстөлгөн ужурларга, аас чогаалынга даянып чедип алыр (3 класс);
- 4) ажы-төлгө кижини төрөлгөтөнниң ниити болгаш онзагай (бот-тускайлан) талаларын көргүзүп, өске сөөк чоннарга хүндүткелдиг хамаарылгалыг болурун хевирлээр (4 класс).

Ажы-төлдүн назы-харын барымдаалап база кичээлдерниң практиктиг утка-шынарын бедидер сорулга - биле программаларже видеофильмнерни (оларны бо программаларга база номнарның сөзүглелдеринге дүүштүр кылган), хөгжүм база биче аас чогаал, айтырыг-харыы, бот-хыналда кичээлдерин киирген. Башкы кижини программаларны тус черниң онзагай байдалын көргүскөн материалдар-биле делгемчидип ап болур. Тематиктиг планнар капсырылгада бердинген. Программаларның үезин неделяда 1 шакка чижеглеп хувааган.

Өөреникчилерниң угаап билир ужурлуг чүүлдери:

- этикет (ужурлар) деп билиишкин, ооң тургузуу, сагыыр ужуру;
- өг-бүлениң эптиг-эвилең ужурлары деп билиишкин, ооңтургузуу;

- назын хүндүзү деп билиишкин, ооң тургузуу, сүзүктүг утказы;
- ээлдек чугаа деп билиишкин, ооң тургузуу;
- оол кижини – чөлөнгиш деп билиишкин. Эр кижиниң үндезиншынарлары, оларның сүзүктүг утказы;
- кыс кижиниң үндезин шынарлары;
- бот арыг-силиг дугайында билиишкин, ооң утказыболгашамыдыралга ажыктыгы;
- аас чогаалы деп билиишкин, кыска чогаалдың хевирлери;
- малга ыдыктыг хамаарылга деп билиишкин;
- чараш чаңчыл дугайында билиишкин, ооң сүзүктүг утказы.

Өөреникчилерниң албан билир (адап, айтып, танып, кылып, чугаалап,илередиң)

ужурлуг чүүлдери:

- Европада, Африкада, Тывада менди солчур ужурлар, оларныңаразында ниити болгаш ылгалдыг чүүлдер;
- өг-бүлеге (ада-иезинге, акы-дунмазынга, кырган-ачазынга база кырган-авазынга) хамаарыштыр сагыыр эптиг-эвилең ужурлар;
- бодундан улуг назылыг кижини хүндүлээр ужурлар;
- бодундан биче кижини хүндүлээр ужурлар;
- «Кымның оглу (кызы) сен?» деп айтырыгга төлептиг харыылаары;
- байыр чедириишкини (аас база бижимел-биле);
- үн ужурлары, ооң сүзүктүг утказы;
- бодун бир кижиге топтуг таныштырары;
- танышпас, шоолуг билишпес улустарны бот-боттарынгатаныштыры;
- «Кайы хире тур сен?» деп чоок кижизи-биле айтыржыры, аңаа харыылаары;
- телефон дамчыштыр эптиг чугаалажырының ужурлары;
- эр кижиниң эки шынарлары;
- кыс кижиниң үндезин шынарлары;
- өске аалче баарда сагыыр ужурлар;
- өске квартира баарда сагыыр ужурлар;
- аалга келген кижини хүлээп алырының ужурлары;
- бажыңга (квартирага) келген кижини хүлээп алырының

ужурлары;

- ботка хамаарышкан арыг-силиг ужурлары;
- еске кижиниң херекселинге хамаарышкан ужурлар;
- бедик культураның херечилели.

арның

едип)

ти

ынга)

ары;

д

Тематиктиг план (1 класс)

Нийти темазы: Өг-бүлө, төрөөн чер, ада-чурт – мээң сүзүктөрүм

№	Темалары	Шагы	Дата проведения	
			План	Факт
Бистиң өг-бүлөвис.				
1.	Кады төрөөн кижилер.	1	11.09	
2.	«Ада төрели алдын, ие төрели мөңгүн».	1	18.09	
3.	Кырган-авазы биле кырган-ачазын хүндүлээри.	1	25.09	
4.	Чоок төрөл улус.	1	09.10	
Өг (бажын) – кижилер чурттаар чер.				
5.	Малчыннар өглери.	1	09.10	
6.	Өг, ооң сүзүктүг ужурлары.	1	16.10	
7.	Өгнүң эт-севин салыр ужурлар.	1	23.10	
8.	Өг-херекселдеринге			
9.	Хөгжүмнүг кичээл.	1	30.10	
10.	Бистиң бажыңывыс.	1	13.11	
11.	Эжик чанында идиктер.	1	20.11	
Аал дугайында				
12.	Аал коданы	1	27.11	
13.	Аал ужурлары.	1	04.12	
Мал- тываларның амыдыралының дөзү.				
14.	Чурттуң кол ажыл-агыйы.	1	11.12	
15.	Хөгжүмнүг кичээл.	1	18.12	
16.	Инек дугайында.	1	25.12	
17.	Хөгжүмнүг кичээл.	1	15.01	
Төрөөн чер, куруне (ада-чурт).				
18.	Иви мал – тайга черниң мыйыстыг малы.	1	22.01	
19.	Аът.	1	29.01	
20.	Теве дугайында.	1	05.02	
21.	Хой малым.	1	19.02	
22.	Хойнуң назы-хары, аттары.	1	26.02	
23.	Өшкү малым.	1	05.03	
Төрөөн чер, куруне (ада-чурт).				
24.	Кижиниң төрөөн чери.	1	12.03	
25.	Тывалар – делегейниң бир тускай чону.	1	19.03	

26.	Россия – бистин күрүневис, ооң сүлде демдээ.	1	26.03.	
27.	Тыва Республика, ооң сүлдези.	1	02.04.	
Кожа чоннар.				
28.	Алтай Республика, ооң сүлдези.	1	09.04.	
29.	Красноярск край, ооң сүлдези.	1	16.04	
30.	Хакас Республика, ооң сүлдези.	1	23.04	
31.	Моол күрүне, ооң сүлдези.			
32.	Хөгжүмнүг кичээл.			
Түннел кичээл.				
33.	Хөгжүмнүг кичээл.	1	30.04	
	Шуптузу	34		

ЭНИЯ
КТ

Тематиктиг план (2 класс)

Ниити темазы: Чараш чаңчыл – сүзүүвүс

№	Темалары	Шагы	Дата проведения	
			План	Факт
Этикет				
1	Этикет.	1	10.09.	
2	Өг-бүлеге эптиг - эвилең болуру.	1	17.09.	
3	Назын хүндүзү.	1	24.09.	
4	Ээлдек чугаа ужурлары	1	01.10.	
Рольдарга чарлып алгаш ойнанар.				
5	Таны жары.	1	08.10.	
6	Таныштырары.	1	15.10.	
7	Янзы-бүрү чугаа ужурлары.	1	22.10.	
Кижинин экизи бүдүжүндө.				
8	Эр киж.	1	29.10.	
9	Хөгжүмнүг кичээл.	1	12.11.	
10	Кыс киж.	1	19.11.	
11	Айтырыг-харыы кичээли.	1	26.11.	
12	Бичии кижиниң өске аалче (бажыңче) баарда сагыыр ужурлары.	1	03.12.	
13	Өгге (аалга) келген кижини хүлээп алырының ужурлары.	1	10.12.	
14	Бажыңга (квартирага).	1	17.12.	
Сүме-көргүзүглүг кичээлдер.				
15	Шырай ужуру.	1	27.12.	
16	Кылаш ужурлары.	1	14.01.	
17	Шимчениг дугайында.	1	21.01.	
Кадык-камгалал ужурлары				
18	Бот арыг – силигге хамаарышкан ниити ужурлар.	1	28.01.	
19	Өске кижиниң херекселингедег безиниң ужурлары.	1	04.02.	
20	Хөгжүмнүг кичээл.	1	11.02.	
Улустуң аас чогаалы.				

21	Дүрген - чугаа кичээли.	1	18.02.	
22	Узун-тыныш кичээли.	1	25.02.	
23	Чечен чугаалар кичээли.	1	04.03.	
24	Тоол кичээли.	1	11.03.	
25	Тывызыктажбыл.	1	18.03.	
26	Үлегер домактар кичээли.	1	25.03.	
27	Үлегер домактар кичээли (уланчызы).	1	08.04.	
Мал сөөгүнге сүзүктүг хамаарылга.				
28	Малга тыва кижиниң хумагалыг хамаарылгазы.	1	15.04.	
29	Кажыктар.	1	22.04.	
30	Кажыктар (уланчызы).	1	29.04.	
Түңнел кичээл. Чаңчыл чарашта – чоргаар, кижизекиде –дыш.				
1-34	Төлөптиг ужурлар – ак оруувус (түңнел кичээл).	4	7, 14, 21, 28/05.	
	Шуптузу			

Тематиктиг план (3 класс)

Ниити темазы: Кижиг болгаш бойдус

№	Темалары	Шагы	Дата проведения	
			План	Факт
Кижиг болгаш бойдус.				
1	Бойдуска тыва кижиниң онзагай хамаарылгазы.	1	05.09.	
2	Чер ужурлары.	1	12.09.	
3	Тоол кичээли.	1	19.09.	
4	Аржаан ужурлары.	1	26.09.	
5	Танды-Уула (аянныг номчулга кичээли).	1	03.10.	
6	Төрөөн суурум онзагай черлери	1	10.10.	
7	Хөгжүм кичээли.	1	17.10.	
8	Ак-Довурак – онзагай хоорай.	1	24.10.	
8	Тывада бойдус курлавыры.	1	31.10.	
9	Бойдус халаптары.	1	13.11.	
Тыва кижиниң үнүш-өзүмелге хамаарылгазы.				
11-12	«Онза ырлыг ураанхайлар» (тоолчургу чугаа).	2	20.11. 27.11.	
13	Бяш кезериниң ужурлары.	1	05.12.	
14-15	Ыдык ыяштар.	2	12.12. 19.12.	
16	Тываның чем үнүштери.	1	26.12.	
Куштар.				
17	Куштар дугайында.	1	16.01.	
18	Медээчи куштар.	1	23.01.	
19	Ыдыктыг куштар.	1	30.01.	
20	Дуруяалар – эжеш куштар.	1	06.02.	
Танды кезиг				
21-22	Тываның аңнары.	2	13.02. 20.02.	
23	Аңчы кижиниң сагыыр ужурлары.	1	27.02.	
24	Номчулга кичээли.	1	06.03.	
Чыл, ай, хонук саналгазы.				
25-26	Чыл календары.	2	13.03. 20.03.	
27	Айлар санаашкыны.	1	27.03.	
28	Хонук санаашкыны.	1	10.04.	
Ак-көк хемниң кижилери.				

дени
ракт

29	Суг – амыдыралдың судалы.	1	17.09.	
30-31	Тоолчургу чугаалар кичээли.	2	24.09. 15.05.	
32	Хөгжүмнүг кичээл.	1	22.05.	
33-34	Бойдустуң амгы байдалы (түңнел кичээл).	2	29.05.	
	Шуптузу	34		

Тематиктиг план (4 класс).

Ниити темазы: Өңнүктөр.

№	Темалары	Шагы	Дата проведения	
			План	Факт
Хөй культурулар – кижги төрөлгеттенниң онзагайы				
1	Культура.	1	04.09.	
2	Делегейниң чоннары.	1	11.09.	
3	Кожа чоннар.	1	18.09.	
4	Тоол кичээли.	1	25.09.	
5	Бистиң чаңгыс чер чурттугларывыс.	1	02.10.	
6	ываның орус чоннуң уругларга хамаарышкан аас чогаалы.	1	09.10.	
7-8	Тоол кичээли.	2	16.10. 23.10.	
Байырлалдар.				
9	Байырлал – культураның бир кезээ.	1	30.10.	
10	Тыва Республиканың хоойлужуткан байырлалдары.	1	06.11.	
11	Кызаа болгаш хуу байырлалдар.	1	13.11.	
Шажын-чүдүлге байырлалдары.				
12	Дагылга – үндезин чүдүлге байырлалы.	1	20.11.	
13-14	Делегей чергелиг шажынчы байырлалдар.	2	27.11. 04.12.	
15	Православ чүдүлгелиг чоннарның байырлалдары.	1	11.12.	
Улусчу байырлалдар.				
16	Цагаан сар (Моол улустуң чаа	1	18.12.	
17	Шагаа (Тыва улустуң чаа чыл байырлалы).	1	25.12.	
18	Хакас чоннуң байырлалдары.	1	15.01.	
19	Сурхури (Чуваш улустуң чаа чыл байырлалы).	1	22.01.	
20	Ртвели (Грузин улустуң виноград байырлалы).	1	29.01.	
21	Хөвөң байырлалы (Узбек улустуң байырлалы).	1	05.02.	
22	Манас (Кыргыз чоннуң тоол байырлалы).	1	12.02.	
23	Олонхо (Якут-саха чоннуң байырлалы).	1	19.02.	
24	Навруз (Ортаакы Азия чоннарының чаа чыл байырлалы).	1	26.02.	
25	Тюльпаннар байырлалы (Ортаакы Азия чоннарының байырлалы).	1	05.03.	

26	Маланка (Молдован улустун байырлалы).	1	12.03.	
27	Татьянаның хүнү (студентилер байырлалы).	1	19.03.	
28	Хүн уткулгазы (Соңгу чүк улузунун байырлалы).	1	26.03.	
29	Иван Купаланың байырлалы (Европа чоннарының байырлалы).	1	02.04.	
Тыва кижилер делегейниң сүзүк культуразында.				
31-32	Тыва интеллигенцияның делегейниң сүзүк культуразында кирип турар үлүг-хуузу.	2	09.04. 16.04.	
33-34	Тыва интеллигенцияның делегейниң сүзүк культуразында кирип турар үлүг-хуузу (уланчызы).	2	23.04. 30.04.	
	Шупту	34		

Ажыглаар литература

1. Кенин-Лопсан, М. Б. Тыва чоннуң бурунгу ужурлары. – Кызыл: Тываполиграф, 2013. – 528 ар.
2. Матпаадыр: уругларга аас чогаалы / С.М.Орус-оол биле Р.С. Чакар тургускаш, эччүүлүн бижээш, тайылбырларын кылган. – Кызыл:Тыв. НҮЧ, 2006. – 320 ар.
3. Салчак К. Б. Тыва улусчу педагогиканың хөгжүлдези = Развитие тувинской народной педагогики/ К.Б.Салчак, Л.П. Салчак. – Кызыл: Национал школа хөгжүдөр институту, 2016. – 227 ар.
4. Сарыг-оол, С. А. Ангыр-оолдун тоожузу: ийи номнуг роман / С. А. Сарыг-оол. – Кызыл: Тыв. НҮЧ, 2008. – 437 ар.
5. Сундуй, Г.Д, Г.К. Ондар. Улусчу педагогика: "Улусчу ужурлар" деп 1-6-класстарның шенелделиг өөрөдилге-номчулга номнарынга эртем- методиктиг сумелер. – Кызыл: Тыв.НҮЧ, 2004. – 143 ар.
6. Сундуй, Г.Д. Улусчу ужурлар. 1 класс. Бистиң өг-бүлевис. Өөрөдилгелиг видеофильм / Г.Д. Сундуй, Б.О.Казырыкпай, Г.К.Ондар, В.Б.Монгуш, А.С.Шаалы. – Кызыл: НШХИ, 2009. Үези 1.20 мин, 8 сек. Парламал үндезини: Сундуй, Г.Д. Улусчу ужурлар: 1-2 класстарга шенелделиг өөрөдилге-номчулга ному. – Кызыл: Тыв.НҮЧ, 2003. – 151 ар. – Интернеттен insh.ru деп сайттан көөр.
7. Тыва Республиканың өөрөдилге черлеринге кижиниң сүзүүн болгаш мөзүшүнарын сайзырадырының концепциязы / М. Б. Кенин-Лопсан, К. Б. Салчак, Г. Д. Сундуй, А.С. Шаалы [и др]. – Кызыл: Билиг, 2011.